

A TÜNDERKERT CSEREPEI

FARBAKY PÉTER

Kovács András:

Késő reneszánsz építészet Erdélyben

1541–1720

Teleki László Alapítvány–Polis Kiadó

Budapest–Kolozsvár, 2003.

Román és angol nyelvű rezümével

216 old., á. n.

Móricz Zsigmond nevezetes *Erdély-trilógiájának* egyik figurájában, Kelemen deákban állított emléket Kelemen Lajosnak (1877–1963), az erdélyi régiség nagy tudósának.¹ A stafétabotot Orbán Baláztól, Kővári Lászlótól, Szádeczky Lajostól átvevő levéltáros polihisztor² sokat segített két budapesti művészettörténésznek, Balogh Jolának és Entz Géának, akik Erdély szerelmeseivé válva megalkották Erdély XI–XVI. századi építészetének és képzőművészetének korpuszait.³

Az erdélyi népművészetet Huszka József és mások a XIX. század végén fedezték fel.⁴ Balogh Jolán (1900–1988) már a trianoni katalizma utáni új helyzetben fogott hozzá az erdélyi reneszánsz emlékeinek megismeréséhez, forrásainak feltáráshoz.⁵ A magyar reneszánsz művészetről az 1930-as években kialakított koncepcióján haláláig alig változtatott. A terület kutatását olyannyira meghatározzák eredményei, hogy még ma is minden újabb munka vele vitatko-

zik.⁶ Amikor Kovács András joggal úgy véli, hogy könyve „kimozdíthatja a kutatást abból az idillikus elképzelésből, amely az itáliai reneszánsz szinte kizárólagos hatására megindult, töretlen, egyenes vonalú és környezetétől, illetve lehetőségeitől eltérő, sajátos fejlődési vonal délibábját kergeti az erdélyi régiségben” (7. old.), akkor anélkül, hogy megnevezné, az ő álláspontjára utal. A magyar reneszánsz művészettörténet-írás alfája és ómegája, kikerülhetetlen alakja Balogh Jolán. Erdély művészete mindvégig kutatásainak középpontjában állt, ezt jelzi a *Kolozsvár műemlékei* és a kétkötetesre tervezett *Az erdélyi renaissance első, a kora reneszánsz periódust feldolgozó kötete*. A második világháborúban elpusztult, kéziratossá második kötet anyagának gerince, a kolozsvári kőfaragóműhelyeket feldolgozó tanulmányosorozat az *Ars Hungarica* folyóirat hasábjain látott napvilágot 1974–80 között, majd az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja 1985-ben kötetben is közreadta. Vizsgálódásainak másik sűrűsödési pontja a (nagy)váradai vár volt, ahová katonai jellege miatt csak 1940 után lehetett bejutni, s amelyről először 1947-ben publikált, majd később bővebben, két kötetben a Művészettörténeti Füzetek sorozatban.⁷

Balogh Jolán, mint Gerevich Tibor és a két világháború közötti időszak sok más művészettörténésze, a terjeszkedő német befolyással szemben (amely a művészettörténetben is jelentkezett, gondoljunk csak Schürer és Wiese könyvére a szepességi német művészetről⁸) és a Mussolini Olaszországa felé forduló ma-

1 ■ Móricz Zsigmond: *Erdély. Tündérkert – A nagy fejedelem – A nap árnyéka*. Osiris, Bp., 2002. 829–830. old. Láng Gusztáv figyelt fel erre a tényre, vö. Szabó T. Attila: Kelemen Lajos élete és munkássága. In: Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. Kriterion, Bukarest, 1977. I. köt. 30–31. old.

2 ■ Kelemen Lajosról: Szabó T. Attila: *i. m.* I. köt. 7–31. old.; B. Nagy Margit: A művészettörténész Kelemen Lajos. *Uo.* II. köt. Bukarest, 1984. 9–16. old.; Jakó Zsigmond: Kelemen Lajos (1877–1963). In: uő: *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM), Bp., 1997. 417–431. old.

3 ■ Marosi Ernő: Entz Géza és az erdélyi gótika. In: Entz Géza: *Erdély építésze a 14–16. században*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1996. 7–17. old. A korábbi korszakot tárgyaló korpusz: uő: *Erdély építésze a 11–13. században*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1994.; Balogh Jolán: *Az erdélyi renaissance*. I. köt. Erdélyi Tudományos Intézet, Bp., 1943.; *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század*. MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja, Bp., 1985.

4 ■ *Magyar művészet 1890–1918*. Szerk. Németh Lajos, Akadémiai, Bp., 1981. I. köt. 102. és 638–639. old.

5 ■ Gyöngyi Török: In memoriam Iolanthae Balogh. *Acta His-*

toriae Artium XXXIV (1989) 3–16. old.; Végh János: Balogh Jolán 1900–1988. *Ars Hungarica* XVIII (1990) 169–173. old.; Szmodisné Eszláry Éva: Záró gondolatok. In: Balogh Jolán: *A régi magyar és európai művészet kincsei, Művészettörténeti tanulmányok*. Szerk. Szmodisné Eszláry Éva. Püski, Bp., 2000. 190–191. old.

6 ■ A magyar reneszánsz kutatásáról: Klaniczay Tibor: A magyar reneszánszkutatás. In: uő: *Pallas magyar ivadéka*. Szépirodalmi, Bp., 1985. 246–264. old.; Végh János: A magyar reneszánsz építészet kutatásának jelenlegi helyzete. *Ars Hungarica* XXII (1994) 35–44. old.; Shayne Mitchell: 'Altera Italia': Recent Research on Humanism in Renaissance Hungary. In: *Bulletin of the Society for Renaissance Studies* XIV (1997), no. 2, 1–6. old.; Farbak, Péter: Renaissance Art and Architecture in Hungary, *uo.* 7–14. old.

7 ■ A renaissance építészeti és szobrászati Erdélyben. *Magyar Művészeti X* (1934) 149–153. old.; *Kolozsvár műemlékei*. Kolozsvári Öregdiákok, Bp., 1936.; *Vég-Várad vára*. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár, 1947.; *Varadinum. Várad vára*. I–II. köt. Akadémiai, Bp., 1982.; valamint a 3. jegyzetben idézett művel Erdély reneszánsz építészetéről.

8 ■ Oskar Schürer, Erich Wiese: *Deutsche Kunst in der Zips*. R. M. Rocher, Brünn–Wien–Lepzig, 1938.

gyar politika törekvéseivel összhangban Itáliában ke-
reste a magyar művészetet sok évszázadon át megha-
tározó inspirációt. Míg az itáliai orientáció a magyar-
országi reneszánsz kezdeteire, a Mátyás-kori udvari
művészetre nézve éppen igaz is volt, a késő reneszánsz
idején már kevésbé: ekkorra a közép-európai régió or-
szágainak egymás közötti kapcsolatai váltak döntővé.

Erdély kutatói sorában meg kell még említenünk a
nagyváradi születésű, tragikusan korán meghalt Bíró
Józsefet (1907–1944), aki főként kastélyokkal
(Bonchida, Gernyeszeg) foglalkozott, s 1941-ben kí-
sérletet tett az erdélyi művészet történetének össze-
foglalására, majd két évvel később kiadta az erdélyi
kastélyokról szóló könyvét is.⁹

Entz Géza 1941-től az újból magyar nyelvű Ko-
lozsvári Tudományegyetem könyvtárában dolgozott
segédőrként, majd 1945–50 között ugyanitt a művé-
szettörténeti tanszék vezetője lett.¹⁰ Ezekben az évek-
ben bejárta a régiót, amelyről azután számos publiká-
ciója jelent meg. Tanítványa, B. Nagy Margit az írott
források, a levéltári kutatások fontosságát tőle tanul-
ta meg, s alkalmazta hangyaszorgalommal a
XVII–XIX. századi erdélyi művészet, a kastélyok és
udvarházak, városi paloták és egyházi emlékek kuta-
tása során.¹¹

Kovács András pályája elején a kolozsvári Törté-
nelmi és Régészeti, majd a Régészeti és Művészettör-
téneti Intézet munkatársa volt, s 1971 óta tanít a ko-
lozsvári Babeş-Bolyai egyetemen. Bár ez óriási terhe-
lést jelent, a romániai diktatúra bukása, a felszabadí-
tó fordulat után, 1991-től szaporodtak meg publiká-
ciói, s évente jelent meg három-négy fontos írása egy-
egy erdélyi emlékről vagy éppen egy-egy város építé-
szetéről.

Jelen kötet kisebbfajta számvetés, egy jelentős ku-
tatói pálya mérföldköve. Számos jegyzetben publiká-
latlan levéltári források sorakoznak, betekintést en-
gedve a levéltárakban is sűrűn megforduló kutató is-
mereteinek további, eddig rejtőzködő rétegeibe is. A
tudományos megismerésben a szintézis és a részlet-
kutatás egymás mellettisége a fejlődés záloga. Kovács
András új, összefoglaló munkája eredetileg egy meg-
nem valósult magyarországi építészettörténeti kézi-
könyvhöz készült. A szerző az 1997–98 fordulóján le-
zárt első változat kéziratát 2002-ben jelentősen át-
dolgozta. Összegző igényű művének megírása előtt a
korszak számtalan emlékével foglalkozott részletesen,
végzett falkutatást az épületeken, gyűjtötte és adta ki
a rájuk vonatkozó forrásokat. Munkássága megítélé-
se alapjául sem ez az egy könyv szolgál most, hanem
életművének eddigi, jelentős termése.

A könyv struktúráját a tervezett kézikönyv enciklo-
pédikus koncepciója határozta meg. Az előzmények
és a művészeti keretek tárgyalása után az építészet
különböző területeivel foglalkozik: a városépítészettel,
a várakkal, a templomvárakkal, a kastélyokkal, udvar-
házakkal és az egyházi építészettel. Így az első való-
ban módszeres erdélyi reneszánsz építészettörténet-
nek tekinthető.

Az épületípusok szerinti tárgyalás hagyomány
az építészettörténetben, bár hátrányai is van-
nak. Az építetők, a megrendelők, a stílus-
fejlődés és a művészek vizsgálata így természetesen
háttérbe szorul, ám Kovács András szempontjai új
horizontokat nyitnak. *Az erdélyi művészet keretei* cí-
met viselő bevezetés fejt ki ezeket a szempontokat, és
ad egyszerre tömör és újszerű leírást az erdélyi művé-
szet meghatározó történelmi, művészeti folyama-
tokról. Kiemeli a mobilis grafikai lapok szerepét a kü-
lönféle európai területekről származó reneszánsz or-
namentika erdélyi meghonosításában.¹² Ezzel ma-
gyarazza a „sajátos eklekticizmust, amely az általunk
vizsgált korszaknak nemcsak a faragványait, hanem
egész díszítőművészetét jellemzi, s amely a 17. század
középe tájától hosszan, szinte napjainkig terjedően
befolyásolja népművészetünket” (17. old.). Érdekes,
hogy a kőfaragóműhelyekről, a céhekről viszont alig
esik szó. Míg Balogh Jolán a kolozsvári műhelyekben
faragott építészeti ornamentumokat tartotta az erdélyi
építészet meghatározó tényezőjének,¹³ Kovács
András nyilván kevesebb jelentőséget tulajdonít a
műhelyeknek és a céheknek, mint az egyes mesterek-
nek, akik neve sűrűn felbukkan írásában. A Balogh
Jolánénál lényegesen árnyaltabb bemutatás az itáliai
orientáción kívül figyelmet fordít a közép-európai és
a német területek északi reneszánsz művészetének

9 ■ *Erdélyi művészete*. Singer–Wolfner, Bp., é. n. [1941]; *Erdélyi kastélyok*. Új Idők, Bp., é. n. [1943]. Bíró Józsefnek állított emléket *Bíró József (1907–1945) emlékkiállítás*. Országos Műemléki Felügyelőség. Bp., 1991. [Lóvei Pál, Pataki Gábor, Entz Géza, Hegedűs Géza rövid írásaival].

10 ■ Horler Miklós: Entz Géza 80 éves. In: *Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára – Tanulmányok*. Szerk. Valter Ilona, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Bp., 1993. 5–9. old.

11 ■ B. Nagy Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok*. Kriterion, Bukarest, 1970.; *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak*. Kriterion, Bukarest, 1973.; *Stílusok, művek, mesterek. Művészettörténeti tanulmányok*. Kriterion, Bukarest, 1977.

12 ■ A grafika fontosságáról az új stílusok terjedésében: Galavics Géza: *Későreneszánsz és korabarokk*. (Jegyzetek a 17. század első felének hazai művészetéhez.) In: *Művészettörténet – tudománytörténet*. Főszerk. Aradi Nóra, szerk. Timár Árpád. Akadémiai, Bp., 1973. 41–90. old.

13 ■ Balogh: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek*.

14 ■ Kelemen Lajos: Pákei Pákei Lajos. In: Kelemen: *i. m.* II. köt. 307–308. old.; uő: Pákei Lajos. In: *uo.* II. köt. 309–312. old.; Balogh Jolán: *Pákei Lajos rajzai Kolozsvár építészeti emlékeiről*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1944. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 186. szám); *Pákei Lajos felvételi rajzai Kolozsvár reneszánsz építészeti emlékeiről*. Az OMF Építészeti Múzeumának kiállítása Székesfehérváron. '83–'84. H. n., é. n. (Bp., 1983). A kiállítást rendezte: Pusztai László, valamint: Pusztai László: Pákei Lajos építészeti rajzi hagyatéka az Országos Műemléki Felügyelőség gyűjteményeiben. *Magyar Építőművészet* LXXXI (1990) 5. szám, 52–55. old.

15 ■ Kovács András: Csillagképek és épületplasztika. Adalékok a kolozsvári reneszánsz épületplasztika történetéhez. *Ars Hungarica* XIX (1991) 157–164. old.

16 ■ A Hallerekről I. Kubinyi András: *Die Nürnberger Haller in Ofen. Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg* LII (1963–64) 80–128. old.

17 ■ Gyulafehérvár, az erdélyi püspökök középkori székhelye. In: *Márton Aron emlékkönyv születésének 100. évfordulóján*. Szerk. Marton József. Gloria, Kolozsvár, 1996. 191–201. old.;

hatására is, amely akár közvetíthette, megszőrhette az itáliai hatást. Jelentős előrelépés, hogy Kovács András Erdély társadalmi, igazgatási struktúrája keretében vizsgálja a művészetet, mint például a *Kastélyok és udvarházak* fejezetben, amely csak a fejedelmi család és a fejedelmi tanács – mintegy húsz, úgynevezett *magnificus* családhoz tartozó – tagjainak épületeit sorolja a kastély épülettípusához.

VÁROSOK

A városok építésze fejezet nemcsak városépítéssel, hanem a főbb erdélyi városok köz- és lakóépületeivel is foglalkozik. Tulajdonképpen csak négy várost vesz számba a szerző, Kolozsvárt, Besztercét, [Nagy]Szebent és Gyulafehérvárt. A bevezetőben már említi, hogy nem törekedhet teljességre, így nem is vehetjük szemére, hogy kimaradnak olyan jelentős városok, mint Brassó, Segesvár, Medgyes. A szakirodalom a legtöbbet Kolozsvár múltjából tárt fel, ahol az írott források bősége mellett a képi források, az épületfelmérések (például Pákei Lajos munkássága¹⁴), de az egyedi (köztük az egészen recens) épületkutatások is számottevők. Kiemelt helyet kap a Wolphard–Kakas-ház, amellyel már korábban is foglalkozott a szerző.¹⁵ Beszterce esetében George Mandrescu két írására támaszkodhatott, ám a város építéztörténe-

tének jobb megismeréséhez újabb levéltári kutatásokra lenne szükség. Szebennel hasonló a helyzet, a szász kutatás – például Hermann Fabini munkái – nem művésztörténeti, hanem történeti szempontú.¹⁶ Az erdélyi fejedelemség egykori székhelye, Gyulafehérvár, amelyre ma a román egyesülési népgyűlés emlékére emelt, a román kori székesegyházat méreteivel tudatosan túlszárnyalni igyekvő ortodox templom nyomja rá bélyegét, Kovács András kedvenc helye, szöveges forrásai közzétételéből is kivette a részét,¹⁷ s hozzá írásaiban mindig vissza-visszatér. A református kollégium mellett bemutatott Apor-ház késő gótikus ablakkeretei (46. old., 57. kép) a XV. század végi tipikus, Budán és Kolozsvárott is jelentkező, átmetező pátcatagos típushoz tartoznak – tehát egy újabb városban bukkant fel e tendencia egyik építészeti eleme.¹⁸

VÁRAK

Nagyon jól megírt a várakról szóló fejezet, amely nemcsak az egyes építményekről ejt szót, hanem az erdélyi védelmi rendszer egészében betöltött funkciójukról is. A váraknak vagy a királyi Magyarországról Erdélybe vezető két útvonalon, vagy a délnyugat felől támadó török hadsereg ellen kellett védelmet biztosítaniuk. A fejedelemséget keleti és déli határai felől a Kárpátok magas hegyei védték. Kovács András forrásokkal is hitelesíti fejtegetését, hogy itt a rossz utak és a vízrajzi viszonyok miatt ágyúkkal nem lehetett felvonulni, a védekezésben a modern hadiépítészeti vívmányokra sem volt szükség. Orbán Balázs rajzai alapján fedezhetjük fel újra Székelybánya és Székelytámadt már elpusztult s a szakirodalomban sem nagyon említett várát. Váraddal kapcsolatban még sok a nyitott kérdés. A vár tervező építész Balogh Jolánnál még egy névtelen *architectus italicus*, Kovács András korábban egy 1570-es levél alapján Giulio Cesare Baldigaraként azonosította.¹⁹ Domokos György hadtörténész viszont a levéltári források alapján megkülönbözteti Cesarót, aki valószínűleg 1564-ben, Szatmár ostromakor halt meg, és Giuliot, aki fivére halála után Szatmár új erődítésének vezető építész 1569–73 között. Az ő harmadik, szabályos alaprajzú terve (amelyet Nicolò Angelini rajza is megörökített) teljesen azonos az 1569-ben megtervezett váradi vár ötszögű formájával. Kovács tetszetős javaslata (54. és 169. old.), miszerint az 1570-es levélben szereplő „Julius Caesar fundáló” Giulio Baldigara volna, akinnek Cesare a második neve, még megerősítésre vár.²⁰

A „templomvárak” a közvélekedéssel ellentétben nemcsak a Székely- és a Szászföldön ismertek.²¹ Erdély mezővárosai, jelentősebb falvai erődítették így templomukat, ahová vész esetén az egész népesség behúzódhatott. S a védettebb székely és szász településekhez is eljutott az ellenség, például 1658-ban, amikor II. Rákóczi György fejedelem a Porta engedélye nélkül véghezvitt lengyelországi hadjáratát török-tatár csapatok torolták meg. Kézdiszentlélek

Az építkező Bethlen Gábor és székvárosa. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk. Kovács András, Sijos Gábor, Tonk Sándor. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1996. 276–294. old.; *Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei*. I. köt. Bevezető tanulmánnyal, jegyzetekkel közzéteszi Kovács András. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1998.; I. Rákóczi György fejedelem erdélyi építkezéseiről. In: *Erdély és Pátek fejedelmesszonya Lorántffy Zsuzsanna. Tanulmányok születése 400. évfordulójára*. Szerk. András Edit. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 41.) Rákóczi Múzeum, Sárospatak, 2000. II. köt. 63–69. old.

18 ■ Erről az időszakról I. Feuerné Tóth Rózsa tanulmányát: *Gótikus kőfaragó műhely Mátyás korában. Budapest Régiségei* XVIII. köt. Bp., 1958. 365–382. old.

19 ■ András Kovács: *L'architetto dell'anno 1570 della fortezza di Oradea*. In: *Omaggio a Dinu Adameşteanu*. A cura di Marius Porumb. Bibliotheca Ephemeris Napocensis. Clusium, Cluj-Napoca, 1996. 253–257. old.

20 ■ Domokos György: *Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon*. Balassi, Bp., 2000. 78–84. old.; Angellini rajzát közli: Balogh Jolán: *Olasz tervrajzok és hazai későrenaiszance épületeink*. In: *Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok*. Szerk. Galavics Géza. Akadémiai, Bp., 1975. 106. old., 55. ábra. Ottavio Baldigarát tartja a tervezőnek a főleg a nagyszabású és kolozsvári levéltár okmányaira és a régebbi irodalomra támaszkodó Alexandru Avram: *Die Erbauer der Großwärdener Festung im letzten Drittel des 16. Jahrhunderts*. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 1979, 2. szám, 159–184. old.; uő: *Die italienischen Erbauer der Grosswärdener Festung im letzten Drittel des 16. Jahrhunderts*. In: *Architetti e ingegneri militari italiani all'estero dal XV al XVIII secolo*. Vol. II (Dall'Atlantico al Baltico). A cura di Marino Viganò (Castella 56). Istituto Italiano dei Castelli, Livorno, 1999. 309–327. old.

21 ■ Az utóbbi évtized fontosabb publikációi: Gyöngyössi János, Kerny Terézia, Sarudi Sebestyén József: *Székely templomvárak*. TKM Egyesület, Bp., 1995.; Tüdös S. Kinga: *Erdélyi védőrendszerek a XV–XVIII. században*. (Háromszéki templomvárak). Püski, Bp., 1995.; uő: *Háromszéki templomvárak, erdélyi védőrendszerek a XV–XVIII. században*. Mentor, Marosvásárhely, 2002.

templomvárának különleges alaprajzi kialakítását a szerző meggyőzően eredezteti Francesco di Giorgio és Baldassare Peruzzi építészeti ideáiból.

KASTÉLYOK

A könyv legterjedelmesebb fejezete szól a kastélyokról. A mintaadó emlék a gyulafehérvári fejedelmi palota, amelynek alapos kutatására eddig nem kerülhetett sor, mivel a keleti, nagyobb kaszárnyarésze katonai funkciója miatt máig elzárt épületegyüttes, a nyugati pedig a püspöki palotarész. 2002-ben Daniela Marcu-Istrate végzett korlátozott kutatásokat az épületet körülvevő külső terepen, eredményeit remélhetőleg hamarosan publikálja. Kovács András az írott források és a helyszíni megfigyelések alapján próbálja az épületegyüttest értelmezni.²² Az egykori rezidencia pompáját már csak a leltárak érzékeltetik: a kárpitok közül a szőnyeges házban többek közt Nagy Sándor története, az ebédlőházban a tíz darabból álló Julius Caesar-sorozat, Trója története, madaras zsánerjelenetek és ószövetségi képek (Eszter, József, Ábrahám) voltak láthatók.²³ A többi erdélyi várkastély közül a könyv az egeresi Bocskai-kastélyt, a fogarasi és a szilágyosmlyói Báthori-várat,²⁴ a marosillyei Veres-bástyát,²⁵ az egykor a virágos reneszánsz berendezéséről híres, ma már romhalmaz szentbenedeki Kornis-kastélyt, az alvinci kastélyt, a váradi vár palotáját, a balázsfalvi, radnóti, gyergyószárhegyi kastélyt, a csíkszeredai Mikó-várat,²⁶ az alsórákosi, aranyosmeggyesi, küküllővári, gyalui, bonchidai, keresdi, bethlenszentmiklósi kastélyt tárgyalja részletesen. A csíkszeredai vár (122. old., 203. kép) kápolnabástyája a sopronkeresztúri Nádasdy-kastély megoldásához hasonlít. A keskeny csúcsíves ablakok a Koppány Tibor által megfigyelt gotizáló manierizmust²⁷ példazzák Erdélyben is, de ilyen az alsórákosi kastély néhány részlete (tört íves ajtó), maga a fiókdongás kápolna, meg a fogarasi vár udvara is, ahol a rusztikás keretezésű arkádíveket középkorias pillérkötek választják el egymástól.

Bethlen építészével, Giacomo Restivel és a királyi Magyarországra is kiható munkásságával mélyrehatóbban éppen Kovács András foglalkozott egy régebbi tanulmányában.²⁸ Korrigálnunk kell viszont Balogh Jolán itt is tovább élő tévedését. Resti valószínűleg lombard: vernai és nem veronai, ahogy ezt Garas Klára – meggyőzően – felvetette.²⁹ Kovács nagyon helyesen a részletek datálásában is óvatosabb Balogh Jolánál, hiszen például egy ablakkeretezés formai megoldásai évtizedekig élnek tovább.

A Bethlen-korszakban (1613–1629) épült meg a kastélyok egy jelentős csoportja, amely sajátos, italizáló szint képviselt a kor építészetében. Elsősorban a pártázat miatt, amelynek egykori erdélyi előfordulására B. Nagy Margit hívta fel a figyelmet.³⁰ A belső vízvezetésű tetővel kombinált festői épületek a magyarországi és így az erdélyi éghajlati viszonyoknak

sem feleltek meg, állandóan beáztak (a lapos tetők beázásmentes megoldása a mai építőiparnak sem mindig sikerül), ezért többségüket I. Rákóczi György idején lebontották. Ma már csak néhány emléken, így például a gyergyószárhegyi Lázár-kastélyon látható pártázat.

Balogh Jolán kissé strukturálatlan összefoglalásához képest Kovács újszerűen külön alfejezetet szentel a Bethlen–Rákóczi-korszakot követő utolsó, hanyatló erdélyi fejedelemségi periódusnak, amelyet leginkább Apafi Mihály személye (1661–1690) fémjelez. Ezekben az évtizedekben olyan kiemelkedő kastélyok épültek, mint a keresdi vagy a bethlenszentmiklósi Bethlen-kastély. Az utóbbit részletesen is feldolgozó B. Nagy Margit mutatta ki, hogy a kerti loggiát, a koronázó párkányt és a földszinti ablakokat 1764–65-ben Franz Schweininger kolozsvári mester készítette, s az épület mai képe ez a barokk átalakítás nyomja rá bélyegét.³¹

Aránytalanul rövid (kétoldalas) az udvarházak vázlatos bemutatása, amely mindössze az Apafiak almakeréki udvarházára tér ki, egy 2001-ben lezajlott régészeti kutatás publikált eredményeire is támaszkodva.³² Igaz, B. Nagy Margit ezen épülettípus erdélyi emlékeiről alapvető munkát írt,³³ így itt nem kellett e mégiscsak kevésbé fontos témába belemerülni.

22 ■ Korábbi kísérlet: Tóth Ferenc: A gyulafehérvári fejedelmi-püspöki palota és előkerült reneszánsz részletei. *Műemlékvédelem* XXXIII (1989), 85–92. old.

23 ■ Helyhiány miatt kimaradt a könyv bibliográfiájából Baranyai Béláné: Bethlen Gábor gyulafehérvári palotájának összeírása 1629. augusztus 16-án. In: *Művészettörténeti tanulmányok*. Szerk. Dávid Katalin, Németh Lajos. MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, Bp., 1961. 229–258. old.

24 ■ Az itt nem említett, inkább helytörténeti jellegű könyvecské: Tóth Miklós: *Szilágyosmlyó*. Pallas, Kolozsvár, 1994.

25 ■ A legújabbban megjelent többszerzős publikáció fő részét is Kovács András írta: *A marosillyei Veres-bástya*. Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, Kolozsvár, 2004.

26 ■ A kápolnabástya két csúcsíves ablaka a nyugat-magyarországi Sopronkeresztúr kastélyának megoldását és a gotizáló manierizmus stílusjelenségét idézi fel. L. Koppány Tibor: Gotizáló tendenciák a magyarországi későreneszánsz építészetben. In: *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szerk. Galavics Géza, Herner János, Keserű Bálint. József Attila Tudományegyetem, Szeged, 1990. 451–461. old.

27 ■ L. az előző jegyzetet.

28 ■ Kovács András: Szabályos alaprajzú, olaszbástyás várkastélyok Erdélyben. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kriterion, Bukarest, 1980. 77–98. old.

29 ■ Balogh Jolán a forrásokban szereplő „bernai” melléknévet „veronai”-ként oldotta fel (*Vég-Várad vára*. 20. old.), Garas Klára egy tanulmányában valószínűsítette, hogy származási helye a Como-vidéki Verna lehetett. Garas Klára: Az olasz mesterek és a magyarországi barokk térhódítása (Művészvándorlás, művészeti kapcsolatok). In: *Magyarországi reneszánsz és barokk*, 206. old. Ezt később Balogh Jolán is elfogadta: *Varadinum – Várad vára*, II. 359. old.

30 ■ *Reneszánsz pártázatok*. In: B. Nagy: *Reneszánsz és barokk Erdélyben*, 60–72. old.

31 ■ *Uo.* 158–170. old.

32 ■ Angel Istrate: La manoir Apafi de Mălâncrav (Dép. Sibiu). Une description archéologique. In: Daniela Marcu Istrate, Angel Istrate, Corneliu Gaiu (coord.): *In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizației românești în context european*. Accent, Cluj-Napoca, 2003. 371–386. old.

EGYHÁZI ÉPÍTÉSZET

A gyér emlékanyagra itt jelentős figyelem fordítódik. Szerepel a besztercei, a radnóti, a fogarasi templom és a Farkas utcai templom ismert berendezése. Szóba kerül egy különleges emlék, a csíksomlyói Salvator-kápolna (amelyről Entz Géza is publikált³⁴) és többek között a mikházai ferences kolostortemplom és a kézdiszentléleki Perkő-kápolna, amelyek már mind az 1660–80-as években épültek. Széles körben és sokáig kedvelt volt a templomokban a festett kazettás mennyezet és berendezés.³⁵ A gyulafehérvári és kolozsvári jezsuita építkezéseket a firenzei Fra Massimo Milanese tervezte. A terveket egyébként a magyar szakirodalomban már többen is publikálták, ám – mivel elpusztult – a kolozsvári szemínárium alaprajzait még senki sem vizsgálta behatóbban. Az egy lapon „Pars superior” felirattal jelzett emeleti alaprajz és a „pars inferior seminary” feliratú földszinti alaprajz súlyos ellentmondást tartalmaz, amelyet a kutatásnak még fel kell oldania: az emeleten az U alaprajzi kontúrból kilépő, a sarokhoz csatlakozó helyiségek, valamint a nyaktaggal összekötött árnyékszék-csoport alatt a földszinten nincs épületrész, ami aligha lehetséges.³⁶ A fejezet anyagába már nem került bele egy

elpusztult speciális emlék, az almakeréki centrális kialakítású Apafi-sírkápolna, amelyet a szerző azóta külön tanulmányban dolgozott fel.³⁷

A nagyon gazdag illusztrációs anyag alátámasztja a mondanivalót, és sok információt nyújt a szakembereknek és az érdeklődő laikusoknak egyaránt. Érdekesek a képi források: a korábbi századokból származó rajzok, épületábrázolások, látképek és archív fotók. A mai épületfotók színvonala heterogén, kiemelkednek Sebestyén József fényképei, de sajnos akad egy-két gyenge felvétel is. A fotók láttelepek az erdélyi reneszánsz épületek jelenlegi állapotáról. Ebből a szempontból az utóbbi évtizedben talán kicsit javult a kép, néhány esetben a magyar műemléki pénztámgatásoknak is köszönhetően. A technikai „fejlődés” árulkodó jegyei a kolozsvári Wolphard-Kakas-ház udvari homlokzatain a reneszánsz kő ablakkeretekbe nemrég beillesztett fém ablakok (37. kép). Bonchidán már megindult a helyreállítás, Keresd és Bethlenszentmiklós kastélyaiban is van erre remény, de néhány esetben (Alvinc, Szentbenedek, Egeres) a romos emlékek pusztulásának legújabb fázisa már sajnos visszafordíthatatlanul a teljes megsemmisülés felé mutat. Ha elővesszük Hollenzer László³⁸ vagy Voit Pál 1943-ban megjelent *Régi magyar otthonok* című könyvének fotóit, illetve a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Fényképtárában őrzött régi felvételeket, fájdalmasan szíven üt a még érintetlen marosvécsi, szentbenedeki, bonchidai, keresdi enteriőrök látványa.³⁹ Az erdélyi magyar arisztokrácia kastélyai és lakói közül sokan túléltek az első világháborút, de a második világháborút követő radikális társadalmi változásokat már nem – akárcsak Magyarországon. Aranyosmeggyes kastélyát a MOB 1941-ben helyreállította,⁴⁰ majd 1944-ben a visszavonuló német csapatok lőszerraktáraként súlyosan megsérült, azóta ismét romos.⁴¹

A könyv egységes léptékű alaprajzainak (160–164. old.) előnyei kézzelfoghatók: megdöbbentő Fogaras és Szamosújvár hatalmas méretű várai mellett az eltörpülő egeresi kastély alaprajza. A személyek főbb életrajzi adatait is közlő, egyesített hely- és névmutató a könyv használhatóságát növeli. Szívesen vennék volna még egy térképet Erdélyről a könyvben szereplő települések feltüntetésével. A román és angol nyelvű összefoglaló is jól jelzi: a szerző a román nyelvű olvasókhöz is szól. Kovács András mindig súlyt fektetett arra, hogy románul is rendszeresen publikáljon, hogy Erdélyről párbeszéd alakuljon ki a magyar, német és száz kutatók között. Az angol nyelvű rezümé viszont határozottan a még nagyobb kör számára teszi elérhetővé a szerző új megállapításait, aki egyáltalán nem nevezhető provinciális tudósnak.

Kovács Andrásról várjuk a hosszúra nyúlt, csaknem két évszázadig tartó erdélyi késő reneszánsz építészet történetének minden eddiginél teljesebb összefoglalását (korpuszát). Reméljük, ha a tanításban jóval kevesebb feladat hárul rá, ez a nagy mű is elkészülhet. □

33 ■ L. B. Nagy: *Váarak, kastélyok, udvarházak*.

34 ■ Entz Géza: A csíksomlyói Salvator-kápolna. *Műemlékvédelem* XXX (1986) 112–116. old.

35 ■ Mikó Árpád, Szentkirályi Miklós: Az ádamosi unitárius templom festett famennyezete (1526) és a famennyezet rekonstrukciója (1985). *Művészettörténeti Értesítő* XXXVI (1987) 86–118. old. Az utóbbi évek felméréseinek publikációi: Lángi József, Mihály Ferenc: *Erdélyi falkekpek és festett faberendezések*. I. köt. Allami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, Bp., é. n. [2002], 2. köt. Bp., 2004. L. még: *Faragott kőszöszékek Erdélyben*. Murádin B. Katalin műépítész rajzai. Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal és a Magyar Építészeti Múzeum kiállítása. Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Bp., 1992. Ugyanez a könyv alakban: B. Murádin Katalin: *Faragott kőszöszékek Erdélyben*. METEM, Bp. – Polis, Kolozsvár, 1994.

36 ■ Balogh: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek*, 213. old.; Mikó Árpád: Báthory István és a reneszánsz művészet Erdélyben. *Művészettörténeti Értesítő* XXXVII (1988) 110. old., 2. ábra.

37 ■ Kovács András: Apafi György almakeréki sírkápolnájáról. *Református Szemle* XCVI (2003) 625–633. old. Az épületről és a Nemzeti Múzeumban lévő síremlékről szól Mérai Dóra publikálásra váró szakdolgozata. (ELTE Művészettörténeti Intézet, 2004.)

38 ■ Erdélyből az aranyosmeggyesi, marosvécsi, vajdahunyadi kastélyok enteriőreit fotózta. Munkásságáról: *Hollenzer László (1870–?) műemléki fotográfus emlékkiállítás* 1990. június 22. – augusztus 20. A katalógust írta és szerkesztette: Plank Ibolya. Országos Műemléki Felügyelőség, h. n., é. n. (Bp., 1990).

39 ■ Bodor Ferenc: Kastélybelső Erdélyben. *Magyar Építőművészet* LXXXI (1990) 5. szám, 12–13. old.

40 ■ Bozóki Lajos: Politika és tudomány. A Műemlékek Országos Bizottságának megújulása Gerevich Tibor irányítása alatt (1934–1945). In: *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok*. Szerk. Bardoly István, Haris Andrea. Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Bp., 1996. 181. old., 188. old., 56. jegyzet.

41 ■ Leirását l. *Transylvania anno domini MMI*. Fényképek: Budai Enikő, előző: Visky András, függelék: Kovács András. Koinónia, Kolozsvár–Cluj, 2002. 55. old. A könyv számos erdélyi műemlék fotóit és Kovács András által írt rövid építéstörténetét tartalmazza.